

170

א. ספרות "שונד"

"שונד" הוא כינוי בשפה הגרמנית שהיה נפוץ במשך המאה ה-19 ונמצא בשימוש עד היום, לספרות הלא קנונית המוגדרת גם כספרות טריוויאלית, כקישט, כרומנים למשרתות, רומנים בגרוש ועוד. מקורו של השם בפועל הגרמני "שינדן" (schinden) שהוראתו פשיטת עורות, פעולה הכרוכה בכללן וסרחון רב. ספרות "שונד" היא בדרך-כלל "מוצר תעשייתי" המוזמן על-ידי מו"לים או עורכי עיתונים הפועלים מתוך מגמה למכור מספר עותקים רב ככל האפשר, הסיפור חייב להיות בראש ובראשונה מותאם לטעמו של קהל קוראים רחב. התפוצה היא השיקול המרכזי המנחה את הכותבים ולא שיקולים אסתטיים. המו"לים ועורכי העיתונים שומרים לעצמם, בחוים שהם חותמים עם סופרי ה"שונד", את הזכות להתערב בתוכן הספר, ככותרת, ואפילו בשם-העט של המחבר. הספרים מודפסים בדרך-כלל על נייר וול ונכרכים בכריכה רכה. הם מופצים בדוכנים ובספריות השאלה המיוחדות לכך ואי-אפשר למצוא אותם על המדפים של חנויות הספרים המכובדות. בדומה לספרות הקנונית, כולל גם ה"שונד" ז'אנרים ספרותיים שונים. הפופולרי ביותר הוא הרומן הרומנטי, ז'אנרים נפוצים נוספים הם המתחן, המערבון, סיפורי מדע בדיוני, סיפורי הרפתקאות ועוד. כל הז'אנרים מאופיינים בשפה קלה והדמויות בסיפור הן דמויות פשוטות של טובים ורעים העולות ויורדות מהבמה בתיאום מושלם. תיאורי אביב מלווים סיפורי אהבה או הצלחה ותיאורי טבע קודרים יליו סצינות אסון ומוות. הסיפור יסתיים בדרך-כלל בסוף טוב. ההגדרה "שונד" אינה כוללת בתוכה בדרך-כלל את הספרות הארוטית. המו"לים של ספרי "שונד" משתדלים לשמור על צניעות מקובלת בספרים כדי להימנע מביקורת של חוגים שמרניים היכולה להגביל את תפוצת הספרים. למרות זאת יש בספרים רמים שבאים לעורר את דמיונו הארוטי של הקורא. קשה מאוד להגדיר במדויק את הגבולות בין ספרות קנונית וספרות שאינה כזו. בין שני סוגי הספרויות קיים אוור דמדומים רחב התלוי במשתנים של מקום וזמן. במדע הספרות במחצית השנייה של המאה ה-20 רווחת התפישה הרואה בספרות רב-מערכת המורכבת מאיכויות ספרותיות שונות ובה נמצא ה"שונד" בתחתית הסולם.¹

באמצע שנות השבעים של המאה ה-19 החלו להופיע במזרח אירופה רומנים בידיש בעלי גוון

1 הסקירה על ספרות ה"שונד" על-פי: א' אבן-זוהר, "היחסים בין מערכות ראשוניות ומשניות ברב-מערכת של ספרות", הספרות, 17 (1974), עמ' 45-49. ה' קרויצר, "הספרות הטריוויאלית כבעיית מקרה", הספרות, 18-19 (1974), עמ' 20-29. (להלן: קרויצר, הספרות). ח' שמרוק, "לתולדות ספרות ה"שונד" בידיש", תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 325-354. (להלן: שמרוק, "שונד").

שנת 2000, א/א/א יג

סנטימנטלי וסנציוני שכונו לאחר שנים גם בידיש "ספרות שונד".² רומנים אלו היו ברובם עיבודים לידיש של ספרי "שונד" בשפות אירופיות שונות שהותאמו לנמען היהודי העממי. סוג ספרותי זה התפשט גם לארצות-הברית והחל מסוף שנות השמונים הופיעו בעיתונים בידיש סיפורים בהמשכים מהסוג הנזכר. לתנופה רבה זכה ה"שונד" החל בשנת 1892 בשעה שמשבר כלכלי פקד את ארצות-הברית ובמיוחד את תעשיית הביגוד. רבים שנתרו מחוסרי עבודה מצאו נחמה פורתא בקריאת סיפורים על נסיכים ונסיכות, מהפכנים ולוחמים בעולמות רחוקים. שני המו"לים הורזים ויגמונד קטרוביץ ויעקב ספירשטיין הבינו את הפוטנציאל הכלכלי הטמון בהוצאת ספרי "שונד" והחלו להפיץ מאות רבות של חוברות במחיר השווה לכל נפש שנחטפו על-ידי קהל הקוראים היהודי. תעשייה זו, אף כפי שנקראה "מגיפת החוברות",³ גייסה עשרות רבות של כותבים כדי לספק את הביקוש הרב. למלאכה נרתמו רבים מהסופרים והעיתונאים בידיש ובעברית שחיו בארצות-הברית באותה תקופה וביניהם גם גצל זליקוביץ.⁴

גצל זליקוביץ נולד בעיירה ריטובה שבליטא בשנת 1855. בסוף 1886 היגר לאמריקה לאחר שהספיק לרשום לעצמו ביוגרפיה עשירה כעילוי בישיבות וכמומחה לאיניפוטולוגיה ולשפות שמיות עתיקות בסורבון. בשנים 1884-1885 שימש כמתורגמן לערבית במשלחת הבריטית שיצאה לחלץ את הגנרל עטור התהילה צ'רלס גורדון שהיה נצור בחרטום. זמן קצר לאחר בואו לאמריקה החל זליקוביץ לשמש ככתב וכעורך בעיתונות היידית, עיסוק שהתמיד בו עד מותו בשנת 1926.

ספרי ה"שונד" של זליקוביץ

רומן ה"שונד" הראשון שאפשר להצביע עליו בוודאות שנכתב על-ידי זליקוביץ הוא הרומן נאך דער חופה⁵ (אחרי החופה) שהופיע בהמשכים באידישעס טאגעבלאט (להלן: טאגעבלאט) ואידישע גאזעטן (להלן: גאזעטן) במחצית השנייה של שנת 1891. בשנת 1893, בתקופת "מגיפת החוברות" פרסם זליקוביץ בהוצאת הספרים של י' ספירשטיין את הספרים די נקמה פון אַ ברימנן⁶ (נקמת הבר-מנן) ודי

2 ראו, שמרוק, "שונד".
 3 על די העפטן-עפידעמיע" ראו, י' חייקין, יידישע בלעטער אין אמעריקע, ניו-יורק 1946. עמ' 75-86. (להלן: חייקין, עיתונות).
 4 בין כותבי ה"שונד" באותן שנים אפשר למנות את א' הרכבי, מ"מ דוליצקי, יצחק רבינוביץ איש קובנה ואחרים. על כותבי ה"שונד" בשנות התשעים ראו, א' הארקאווי, "די יידיש-דייטשע ליטעראטור אין אמעריקע", דער נייער גייסט, 1898, עמ' 352-355. (להלן: הרכבי, ספרות יידיש באמריקה, א' שולמאן, געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור אין אמעריקע - 1870-1900, ניו-יורק 1943, עמ' 84-103. (להלן: שולמאן, ספרות).
 5 ג' זעליקאוויץ, "נאך דער חופה", (רומן בהמשכים), גאזעטן 6 ביוני - 13 בנובמבר 1891.
 6 ג' זעליקאוויץ, די נקמה פון אַ ברימנן, ניו-יורק 1893. (להלן: זליקוביץ, הנקמה).

בר-המינן. הרומן השני של המחבר הגאוני שלנו יהיה סיפור מעניין ביותר, תענוג אמיתי לכל סוגי הקוראים. הקוראים הנכבדים יכולים כבר מעתה להתכונן ליצירת המופת הבאה של "הפילוסוף הליטאי" שלנו].

המו"ל

ואכן, "המחבר הגאוני והמו"ל המסור" עמדו בהבטחתם וסיפקו ל"קוראים המשתוקקים" את "יצירת המופת", הנקבה המרירה. הספר הוקדש לאחותו של זליקוביץ אסתר שהלכה לעולמה ב"ס באב תרנ"ג, ועל-שמה קרא זליקוביץ את גיבורת הסיפור. בהקדמה לספר בחר זליקוביץ לעסוק במצב הספרות והעיתונות בידיש בארצות-הברית ובדברי הלל לספרו הוא:

איך האב געטאן מיט דער איינציקע מחשבה אום צו מאכן דיוען ראָמאַן אַ ליטעראַרישן אַלבוּם צו לען, צו לערנען און צו זינגן, כדי דער לעזער זאָל עס באַהאַלטן אין גאַלעדיע פון זיין זכרון אַלס אַ ווערק פון ריינע ליטעראַטור און ניט אַלס פּאַנטאַסטישע באַבע־מעשה פאַר אַלטע ווייבער.¹²
[פעלתי מתוך מחשבה אחת לעשות מהרומן הזה אלבוּם ספרותי, לקרוא, ללמוד ולשיר, כדי שהקורא יחויק את הספר בגלריה של זיכרונו כיצירה ספרותית טהורה, ולא כסיפורי סבתא דמיוניים לנשים וקנות].

עלילת הסיפור ארוכה ומפותלת, המחבר מוביל אותה כראות עיניו למקומות נידחים וליבשות שונות, והרי בקצרה עיקר העלילה: בלונדון התבצע רצח והחשוד העיקרי הוא מרקוס¹³ גרינוולד, האוּבּה של אסתר, בתו היחידה של הגביר היהודי ממוצא פולני אהרון רובינשטיין. עורך-הדין הממולה נורטון בעזרת הבלש פליקס אשקן (לשעבר אשכנזי), יהודי משומד מבסרביה, נרתמו להגן על הנאשם למרות סירובו לשתף פעולה. במהלך החקירה התברר שבלייל הרצח ביקר מרקוס אצל גברת מסוימת באחד הרובעים המפוקפקים של העיר. לבלש אשקן נודע שהאשה המסתורית היא לא אחרת מאשר ויקטוריה אוגינסקי, בתו הבלתי חוקית של הפריץ אוגינסקי מהעיירה ריטובה שבליטא. הגב' אוגינסקי, ששכבה על ערש דווי מתה. בתה אולגה, שננטשה על-ידי אמה בילדותה, היא העדה היחידה למקום הימצאו של מרקוס בלייל הרצח. בינתיים עזבה אולגה את לונדון ונסעה לריטובה כדי לבקש את הכרתם של האוגינסקים בה כצאצא נשכח של המשפחה. הבלש אשקן ואסתר, האובתו של מרקוס, מחליטים

12 זליקוביץ, הנקבה, הקדמה, עמ' III-IV.

13 השם מרקוס הוא שם משמעותי המסמל את הגיבור החיובי בספרות ההשכלה מסוף המאה ה-18 ובמשך המאה ה-19. סביר להניח שזליקוביץ הושפע ממסורת ספרותית זו בשעה שבוחר את שמות גיבוריו, ראו, ח' שמוק, "השם המשמעותי מרדכי-מרכוס - גלגולו הספרותי של אידיאל חברתי", תרביץ, כס' תש"ך, עמ' 76-98.

ביטערע נקיבה [הנקבה המרירה]. במפנה המאות הופיעו הספרים יאָקיס-בעמבע,⁷ מאַדאַם יציר-הרע ודער בערויכטער קבר.⁸ [הקבר השדוד] באותה תקופה פורסם בהמשכים באידישער זשורנאַל גם הרומן אַ רביס טאַכטער⁹ [בת הרב]. חלק מהספרים חזרו ונדפסו במהדורות שונות במשך השנים. על מנת להבהיר לקורא מה הם ספרי ה"שוגד" של זליקוביץ להלן סקירה קצרה של המבנה והתוכן של שני ספרים:

(א) הנקבה המרירה

די ביטערע נקיבה [הנקבה המרירה]

אַדער [או]

די פירסטין אַלגא אוגינסקי [האצילה אולגה אוגינסקי]

אַ העכסט אינטערעסאַנטער ראָמאַן [רומן מעניין באמת]

פון ליטווישען פּילאַזאַף¹⁰ [מאת הפילוסוף הליטאי]

בשנת 1893 בראשית מגיפת החוברת הוציא זליקוביץ את ספרו נקמת בר-המינן בהוצאת הספרים של י" ספרישטיין וז' קטרוביץ בעמוד האחרון של הספר פורסמה מודעה בוו הלשון:

נאָך אַ מאַנאַט צו וואַרטן

אין מאַנאַט יוני וועט דערשיינען דער געכסטער ראָמאַן פון "ליטווישען פּילאַזאַף" - דער פאַרפאַסער פון די נקמה פון אַ בר-מגן. דיוער צווייטער ראָמאַן פון אונדזער געניאַלען שריפטשטעלער וועט זיין אַ העכסט אינטערעסאַנטעס ווערק, אַ וואַרע צאַצקע פאַר אַלע קלאַסן לעזער. די ווערטע לעזער מעגן שוין פון יעצט זיך ריכטן אויף די קומענדע מייסטערשטיק פון אונדזער "ליטווישען פּילאַזאַף".

דער פאַרלעגער.¹¹

[עוד חודש לחכות - בחודש יוני יופיע הרומן הבא של "הפילוסוף הליטאי" - המחבר של נקמת

7 ג' ועליקאוויץ, יאָקיס-בעמבע, ניו-יורק תר"ס. [להלן: זליקוביץ, יאָקיס-בעמבע]. יאָקיס בעמבע" הוא שומו של טוס שהתגלגל לתוכו גלגול. שמו המלא של הספר בתרגום עברי הוא: יאָקיס בעמבע או האלמנה הוסוית.

8 ג' ועליקאוויץ, דער בערויכטער קבר, ניו-יורק 1900.

9 ג' ועליקאוויץ, "אַ רבס טאַכטער", רומן בהמשכים, אידישער זשורנאַל, 4 באוגוסט - 20 באוקטובר 1899.

10 ג' ועליקאוויץ, די ביטערע נקיבה, ניו-יורק 1893. הספר, שיצא בהוצאת י" ספרישטיין, מכיל 235 עמודים בגודל 4° בהדפסה צפופה. [להלן: זליקוביץ, הנקמה] הסיפור נדפס תחילה בחמש-עשרה חוברות בנות גיליון דפוס אחד כל אחת ויצא במשך השנים לפחות בעוד מהדורה בהוצאת ההיברו פאַבליש קאַמפאַני. סקירה קצרה על הספר ראו, שולמן, הספרות, עמ' 95-98.

11 זליקוביץ, הנקמה, עמ' 160.

עיקרי ההיסטוריה והפוליטיקה האירופית במאה התשע-עשרה.¹⁸ בספר מופיע טקסט ארוך נגד אמונת ההמון בשטן ובמזל,¹⁹ ולכל אורכו משובצות הערות משכיליות²⁰ ופתגמים בשפות שונות.

הספר ממש במה כמעט לכל אותם נושאים שוליקוביץ דן בהם בעיתונות באותן שנים ויש בו אזכורים לדעותיו בנושאים יהודיים פנימיים כמו, למשל, יחסו לזרמים האורתודוקסיים והרפורמיים ולביקורתו נגד האגודה הציונית, שבי ציון.²¹ הוא דן בספר בנושאים כלליים, מסביר לקוראים את עקרונות הדמוקרטיה האמריקנית, יוצא נגד הפליית השחורים ונגד ההשתוללות חסרת הרסן של המשטרה.²² רשימה ארוכה הוקדשה למשקל הרב שנותנים בחברה האמריקאית לקרבות אגרוף²³ ורשימה אחרת הבהירה לקוראים את כוחה של פרסומת בעיתון ודנה בפרסומות המעליבות את קהל הקוראים.²⁴

תיאור העלילה המובא לעיל הוא רק ראשי פרקים לעלילה מסובכת הרבה יותר. הספר הוא אחד הניסיונות הראשונים - אם לא הראשון - לכתוב רומן בלשי בידישי. זו יצירה מקורית של וליקוביץ השומרת בתוכה תיאורים של החיים היהודיים בלונדון, בעיירה ריטובה ובאמריקה. הסיפור מסתיים למעשה כשנפתרת התעלומה וכל שישים הדפים האחרונים שלו מיתרים לחלוטין.²⁵ ניסיונו של וליקוביץ להפוך את הספר "ליצירה ספרותית מהמדרגה הראשונה"²⁶ על-ידי שינוי שירים וחרוזים וזים מפריע לקורא להתרכז בעלילה המסובכת בפני עצמה. בספר שילב המחבר מדי פעם תיאורים ארוטיים.²⁷ סקירת הספר שהובאה לעיל מציגה יצירה מורכבת המפתיעה ברבי-גונויותה, שכוונת מחברה היתה, מחד, להגיש לקוראים ספר קריאה קל ומהנה ומאידך לחנכם ולהשכילם.

18 וליקוביץ, הנקבה, עמ' 141-142.

19 שם, עמ' 147-148.

20 כך, למשל, מוכיר גרינוולד את המוטיקאי מנדלסון ואומר שהיה יהודי מומר. אסתר מתערכת בשיחה ואומרת שמנדלסון מת יהודי והוא אפילו תרגם את התנ"ך לגרמנית. גרינוולד מסביר לה שמדובר בשני אנשים שונים - בפילוסוף משה מנדלסון ובמוטיקאי פליקס מנדלסון ברטולדי. שם, עמ' 115-116.

21 וליקוביץ, הנקבה, עמ' 211-217.

22 שם, עמ' 208-209.

23 שם, עמ' 219-220. וכן ראה טאמר בעניין: "לישועתך קיוויתי קולאק" בטאגעבלאט, 7 בספטמבר 1892.

24 וליקוביץ, הנקבה, עמ' 211-212.

25 מה-12 בספטמבר 1920 עד ה-17 בנובמבר אותה שנה פורסם הספר בטאגעבלאט בשם "ציפקע די בחרטע". בהדפסה זו הושמט כל החלק האחרון של הספר.

26 וליקוביץ, הנקבה, הקדמה עמ' III.

27 ראו להלן, עמ' 13-20.

לצאת לריטובה כדי לשכנע את אולגה להעיד במשפט. כאן נוטש וליקוביץ את לונדון¹⁴ ועובר לריטובה, העיירה בה נולד. הוא מתאר בהרחבה את העיירה, את משפחת אוגינסקי השולטת בה ביד רמה, את בית-הכנסת על יושביו ואת הרחוב היהודי בשבת אחר-הצהריים. הבלש והגברת פגשו בריטובה גם את גצקה, הילד בן השלוש-עשרה בעל השערות הבלונדיניות המסתכל במבט חודר לתוך העיניים. האורחים ביקרו בביתו של גצקה ופגשו בהוריו ובסבו בערציק סוחר הברזל, אסתר ואשקן מצאו את אולגה ועדותה במשפט זיכתה את מרקוס.

אך כאן רק מתחילה הטרגדיה. מרקוס מסרב לספר לאהובתו את הסוד הנורא שאולגה היא בעצם בתם המשותפת של אביה אהרון ושל ויקטוריה אוגינסקי שהיתה זמרת מפורסמת לפני שנים ואשתו של אהרון לזמן קצר. מרקוס חשד, שאהרון רובינשטיין ביצע את הרצח כדי להיפטר מהנרצח שידע את הסוד וסחט ממנו בשל כך כספים. מר רובינשטיין מת משברון-לב ומצוואתו התברר שהרוצח היה אחד החברים של הנרצח שגנב ממנו את המסמכים המאשרים את נישואיו עם הגב' אוגינסקי וסחט מרובינשטיין כספים.

הרוצח אמנם נמצא אך בזה לא תם הסיפור. אשקן התחתן עם אולגה ודרש ממרקוס את מחצית הירושה של מר רובינשטיין. מרקוס נאלץ לגלות לאסתר על דבר אחותה החורגת והיא קיבלה זאת די בקלות. מרקוס ואסתר התחתנו והחליטו להגר לאמריקה. שם גילו להפתעתם שהבלש אשקן הפך להיות רב אורתודוקסי בשם פנחס אשכנזי. בסוף הספר הפכו אשקן ואשתו החצי יהודייה לרב ורבנית רפורמים. וליקוביץ שילב בספרו שירים וחרוזים שבדרך-כלל היו אצלו כבר בכתובים¹⁵ ופורסמו בעבר בעיתונות למרות טענתו שחיבר את השירים במיוחד לספר זה.¹⁶ לחומר זה אין קשר ישיר לעלילה וליקוביץ "גלגל" אותה כך, שיוכל לשלב בתוכה חומר זה, כך, למשל, בספר האמור להיות רומן בלשי, מדקלם גיבור הסיפור מרקוס גרינוולד במסיבה לאחר שחרורו מהכלא את כל המעשייה על עכבר העיר ועכבר הכפר המשתרעת על פני שני עמודים וחצי.¹⁷

לצד חומר ספרותי הופיעו בספר טקסטים בעלי מגמה משכילית. כך למשל: מרקוס גרינוולד המתעניין בפוליטיקה, מסביר לאסתר אהובתו (המתעניינת כמו כל הגשים רק באופנה וברומנים) את

14 את לונדון ואת עולם המשומדים בה הכיר וליקוביץ מביקרו בעיד בתחילת שנות השמונים, ראו, ג' זעליקאוויץ, "מיניע עריונגען", בימי שלישו ורביעי, טאגעבלאט, מה-2 בדצמבר 1919 ועד ה-30 ביוני 1920, ובסופו שבוע בגאזעטן, פרי' 17-18. ולהלן: וליקוביץ, זיכרונות.

15 ראו למשל, א' די לויזע צונג' [הלשון המשוחררת] - העוסק בכוחה של הלשון ההויק, וליקוביץ, הנקבה, עמ' 51. הופיע בטאגעבלאט, 2 בדצמבר 1892, וכן ראו, געקליבענע שריפטן פון פראָפּ' ג' זעליקאוויץ, ניו-יורק 1913, עמ' 183. ולהלן: וליקוביץ, כתבים, ב' [געבענטשטע קלייניקייטן] - [דברים קטנים מבורכים] המספר על דברים קטנים בעלי משמעות גדולה, כמו פירור להם קטן שיכול להשביע ציפור רעבה. וליקוביץ, הנקבה, עמ' 73-74. הופיע בטאגעבלאט, 24 בפברואר 1892, תחת הכותרת "קטנתי".

16 וליקוביץ, הנקבה, עמ' III.

17 שם, עמ' 118-120. קשה לקבוע אם העיבור לידישי הוא של וליקוביץ או שזו העתקה ממקור אחר.

אותו בשעת מעשה, לבסוף יוצאת האמת לאור בזכותם של המושל האנגלי הלורד לניון³² והנער היהודי הנאמן קויל. לאון אדלר לא היה לגמרי מת והרופא מצלים להשיב את רוחו, המרד נכשל והוגג המאוהב מתחתן.

הספר, שהוא שילוב בין רומן הרפתקאות לרומן בלשי, מצליח להעביר לקורא את התחושה המיוחדת של קסמי המזרח. זליקוביץ, שבמשך השנים הרבה לדווח על מצב היהודים בקהילות המזרח הרחוק והעיסוק בתרבות המזרח הוא מהעיסוקים החביבים עליו,³³ מנסה להקנות לקורא מספר מושגים בסיסיים בתרבות זו.³⁴

בספר הביע זליקוביץ דעות נחרצות נגד האימפריאליזם הבריטי שהשתלט על הודו עם התנ"ך מתחת לזרוע והחרב ביד.³⁵ הוא תיאר את רב הקהילה המקומית ואת רב הקהילה האשכנזית³⁶ ושילב טקסטים בנושאים יהודיים שבוודאי אין מקומם ברומן "שונד" שעלילתו מתרחשת בהודו.³⁷ הספר קריא מאוד אך חבל שזליקוביץ נטה בעלילה להגזמה מיותרת, שהפכה אותו בקטעים מסוימים למנוחך.

32 סיר לניון היה מפקדו הישיר של זליקוביץ כששימש מתורגמן לערבית במשלחת הבריטית שיצאה לסודן בשלהי 1884, ראו, ג' זליקוביץ, ציורי מסע, ורשה תר"ע, עמ' 37. (להלן: זליקוביץ, ציורי מסע).

33 זליקוביץ תרגם לעברית תנ"כית מתוך כתבים בודהיסטיים ראון, ג' זליקוביץ, תורת בודהה - תרגום עברי מכתבי הקודש "טריפיתקה" לבני הודו מני קדם, ניו-יורק תרפ"ב.

34 זליקוביץ תיאר בספר את הנסיכים העשירים, את הריקודים העממיים (וזליקוביץ, יצר הרע, עמ' 90-92) ועוד. גם קורא שאינו מכיר את תרבות הודו על בוריה יכול להבחין שזליקוביץ משליך מהתרבות הערבית והאירופית שהכיר על תרבות הודו. כך, למשל, הנסיכה דשללה ההינדית פותחת את נאומה במילים "אהלאן וסהלואן" (שם עמ' 62) ובמהלך נאומה היא נשבעת במצבות הדוממות של הקברים הקדושים (שם, עמ' 64, בעוד שבהודו שורפים ההינדים את המתים).

35 שם, עמ' 61, ועמ' 70-71. על דעותיו הנחרצות של זליקוביץ נגד האימפריאליזם הבריטי ראו, זליקוביץ, ציורי מסע, עמ' 38 ועמ' 52.

36 זליקוביץ, יצר הרע, עמ' 119-120.

37 לפני הוצאתו להורג של לאון אדלר הוא מנהל ויכוח חריף עם הנסיכה דשללה, שבו טוענת הנסיכה שהיהודים מודחים עם החלש כל זמן שהם מדוכאים, אך ברגע שהם מצליחים לצאת מהביצה הם התפכים לעריצים מהסוג הגרוע ביותר ומתביישים במוצאם היהודי. כאן מונה הנסיכה רשימה ארוכה של אישים יהודיים שהתנצרו כמו דיוטעאלי, היינה, המלחין מנדלסון, שרה ברנרד ואחרים שלטענתה ברגע שהצליחו, ברחו מהיהדות דרך הדלת האחורית.

(ב) מאדאם יצר הרע

מאדאם יצר הרע

א ראמאן פון ליבע, ליינדענשאפט און מאָרד

[רומן על אהבה, תשוקה ורצח]

פון [מאת]

ליטווישען פילאָזאָף²⁸ [הפילוסוף הליטאי]

בתחילת הספר מופיעה הקדשה בו הלשון: "צו מיין טאָכטער מינאַ זעליקאָוויץ וואָס האָט געוואָלט געבאָרן ווערן"²⁹ [לבתי מינה זליקוביץ שהיתה אמורה להיוולד]. זליקוביץ ציפה שתיוולד לו בת כארבע שנים לפני כתיבת הספר והוא אף רצה לקרוא לה מינה, אך משום-מה נולד בן, ילד עם תלתלים בלונדיניים (כמו אביו) שבגן הילדים קראו לו וולי וסבתא שלו קראה לו וועלוועלע. בשם מינה קורא זליקוביץ לאחת מגיבורות הרומן כדי לציין שנשמתה זכה וטהורה כנשמת בתו מינה שלא נולדה. הסיפור הופיע לראשונה בהמשכים באידישער זשורנאַל בשנת 1889 תחת הכותרת "די מענטשן-פרעסערקע - אָדער דער באַצויבערטער דעקטוך"³⁰ [הקניבילית - או השבים המכושף]. כמקובל בוואנר, שם הסיפור לא היה קבוע והמו"לים הדפיסו את אותם סיפורים תחת שמות שונים ומשונים כראות עיניהם.

עלילת הסיפור מתרחשת בבנגאל שבהודו. סופת גשמים חזקה דוחקת את הנרי אדלר, צעיר יהודי אנגלי, למקדשה העזוב של האלה שיווא בדרך לבנגאל. הנרי מורדם ונלקח אל הנסיכה דשללה, יפהפייה הודית שהתחנכה באנגליה. היא מבלה איתו כיממה וכשהוא מתעורר במקדש העזוב הוא בטוח שהכל היה רק חלום נפלא. בבנגאל נפגש הנרי עם אביו לאון ואחיו אדוארט השוהים בעיר זה מספר שנים. הנרי מתאהב בצעירה יהודייה ממשפחה אשכנזית מכובדת ומתכנן לשאתה לאשה.³¹

הנסיכה דשללה והנסיך ההודי שהיב מתכננים מרד באנגלים ומחליטים לחסל את לאון אדלר שעלה על עקבותיהם. הם מכנסים אסיפה ליד המקדש העזוב ורוצחים את לאון. דשללה שהתאהבה בהנרי ונדחתה על-ידי החליטה לנקום בו. היא והנסיך שהיב מאשימים את הנרי ברצח ואף מביאים עדים שראו

28 ג' זעליקאָוויץ, מאדאם יצר הרע, ניו-יורק 1900. בספר, שיצא בהוצאת הספרים של י"ל ורבולובסקי, 150 עמודים בנגודל 8. (להלן: זליקוביץ, יצר הרע).

29 זליקוביץ, יצר הרע, עמ' 2.

30 הסיפור הופיע 26 במאי ועד 28 ביולי 1889. כעבור שנים פורסם בהמשכים בטאָגעבלאָט בין 19 במאי וה-25 ביוני 1918, תחת הכותרת "ליבע און פאָטריאַטיום" והיה תחום בשם-העט "פראָפעסאָר עסטעהטיקוס".

31 זליקוביץ ציין שרוב היהודים האשכנזים בבנגאל עוסקים באותו עיסוק עצוב [כלומר זנות] כמו האשכנזים בבומביי, כלכותה, אלכסנדריה ובואנוס איירס, זליקוביץ, יצר הרע, עמ' 39.

העיקר שאני הולך עם מכנסים שלמים ברחוב, ואני מקבל מפיטר בבית הכנסת. אני אומר שנית: זה עצוב אבל ככה זה.]

בתחילת שנות התשעים הופיעו בהוצאת הספרים של 'י' ספירשטיין בעיקר חוברות "שונד". בהקדמה לספרו די ביטערע נקיבה שיבא זליקוביץ את יעקב ספירשטיין על שהוצאת הספרים שלו מביאה לקורא היידי ספרות מהמעלה הראשונה. למגזרים למשמע קביעה זו אמר זליקוביץ שהרומנים של שמ"ר לדוגמה אינם נופלים ברמתם מספריו של ז'ול ורן שאיש באירופה אינו מטיל ספק בערכם הספרותי. הוא אף הגדיר את ספרו הוא כספרות מהמדרגה הראשונה.⁴¹

זליקוביץ היה ידו של שמ"ר ומבאי ביתו הקבועים⁴² ושמ"ר, שראה בו אוטוֹכְרִיטָה חשובה, גייס אותו להגנתו במלחמה נגד שלום-עליכם ושאר משמיציה של ספרות ה"שונד". בתחילת הספר אַמֶרִיקאַנישע גליקן [מול אמריקני] ולאחר הקדמתו שלו, מביא שמ"ר מכתב הערכה של זליקוביץ ליצירותיו. שמ"ר הכתיר את המכתב בכותרת "חכם מה הוא אומר?" וטען שלמרות שאין זה ממנהגו להדפיס בספריו מכתבים המשבחים את יצירתו, היה חייב להדפיס מכתב מאוטוריטה בעלת שם בין-לאומי כמו גצל זליקוביץ, כדי ש:

מינע לעודר זאָלן פאַרשטיין דעם אונטערשייד פון די באַקאַנטע וואַרטן: חכם מה הוא אומר און רשע מה הוא אומר. דיועד בריוו וועט ארונטעררייסן די מאַסקע פון מינע שלימולדיקע קריטיקער, וואָס האָבן אויס אַ געוויסער אורזאָכע, געוואַלט מינע ראַמאַנען באַשמוצן אין די אויגן פון מינע טויעננטער לעודר.⁴³
[כדי שהקוראים יבינו את ההבדל בין המילים המוכרות: חכם מה הוא אומר ורשע מה הוא אומר. המכתב הזה יקדע את המסיכה מעל פניהם של מבקרי בישי המזל, שבגלל סיבות מסוימות, השמיצו את הרומנים שלי בעיני אלפי קוראי.]

41 זליקוביץ, הנקבה, עמ' III.

42 ראו, רוזה שמ"ר באטשעליס, אבינו שמ"ר, ירושלים 1953, עמ' 125.

43 ראו, ניס שייקעוויטש (שמ"ר), די אַמֶרִיקאַנישע גליקן - אַ ראַמאַן פון ייִדישן לעבן אין אַמֶרִיקאַ, וילנה תרנ"ה, עמ' 5. (להלן: שמ"ר, אמריקה). ברור ששמ"ר מתכוון במילים "רשע מה הוא אומר" לשלום-עליכם והוא גם אומר זאת במפורש בהקדמתו: "וואָס טאָבן בייַ אײַך די ייִדישע קריטיקער, די שלום-עליכעס מיט די לאַנגע פינגער..." (שם עמ' 3) [מה עושים אצלכם המבקרים היהודים, השלום-עליכמים עם האצבעות הארוכות...]. זליקוביץ כמעט ואינו מזכיר את שלום-עליכם בכתובתו העיתונאית רבת-השנים. צורמות שתיקותיו בשעה שהסופר הגיע פעמיים לארצות-הברית ועוד יותר צורמת שתיקתו כשאינו מתיחס למותו של הסופר בשנת 1916. שעה שהטאַגעבלאַט והגאַזעטן בהם עבד היו מלאים מאמרים על שלום-עליכם, למרות שלשלום-עליכם היה מטוכסך עם בעלי העיתון.

יחסו של זליקוביץ לספרות ה"שונד"

בסוף שנות השמונים של המאה ה-19 החלה מלחמת חורמה נגד ספרות ה"שונד" בידיש ובמיוחד נגד הסופר נ"מ שייקביץ (שמ"ר), שנחשב למייצגה הבולט של ספרות זו. בראש המערכה נגד ספרות ה"שונד" עמדו שלום-עליכם ושמעון דובנוב. בחוברת שכתב שלום-עליכם נגד ספרות ה"שונד" הוא יוצא בעיקר נגד שמ"ר הכותב, לטענתו, ספרות שתפקידה להשביע את רעבונו של הקורא העממי, ללא שום ערכים אסתטיים וגורמת ממילא להשחתת טעמו הספרותי של קהל הקוראים. שלום-עליכם ביקר את השימוש של שמ"ר בחומרים זרים הרחוקים כרחוק מורח ממערב ממציאות החיים היהודית במורח אירופה, וטען שברומנים של שמ"ר אין שום מסר מוסרי והם מלאים ציניות בניבול-פה.³⁸

עוד לפני פרוץ "מגפת החוברות" התייחס זליקוביץ במאמר בשם "דער ייִדישער ראַמאַן און טעאַטער"³⁹ [הרומן והתיאטרון היהודי] להופעתם של רומנים רבים בידיש שעוסקים אך ורק באהבה. הוא ציין שבידיש אין ככלל ספרות בלשית או זאגרים ספרותיים אחרים, הנמצאים בצמצום רב גם בספרויות של אומות העולם. זאת משום שקהל הקוראים דורש רק דבר אחד - "רומן עם הרבה אהבה". על הסופרים שמחברים את הספרים הללו כתב:

איך זע ניט אַ זייער [גרויסע!] פאַרברעכן ווען זיי פאַבריצירן נאָר זאָלכע אַרטיקלן וואָס מען קען פאַרקויפן. אי וואָס, עס קומט אַ משכיל און קרימט ויך? קען דער פאַרפאַסער אים זאָגן: "מיין ליבער פילאָסאָף, עס טוט מיר לייד וואָס איך האָב דיר ניט צוגעטראָפֿן, איך האָב אָבער דערפאַר צוגעטראָפֿן דעם פובליקום. אי וואָס, דו גיסט מיר קיין סמיכה - נו לא פידאָלתי, האָב איך ניט געפיעלעט, אָבי איך גיי אין גאַנצע תחתונים אין סטריט און איך האָב מפיטר אין שול. איך זאָג נאָך אַ מאָל: עס איז טרויריק, עס איז אָבער פאַרט אַזוי.⁴⁰

[איני רואה בזה פשע גדול מאוד, בזה שהם מייצרים רק כאלה מוצרים שאפשר למכור, אלא מה, בא משכיל ואינו מרוצה? יכול המחבר לומר לו: "פילוסוף יקר שלי, מצער אותי שלא קלעתי לטעמך, אבל קלעתי לטעמו של קהל הקוראים. אלא מה, אתה לא נתן לי סמיכה - או אל תיתן,

38 שלום-עליכם, שמרס משפט, ברדיטשוב תרמ"ח. על תולדות המחלוקת בין שלום-עליכם לשמ"ר ופירוט מדויק של טענותיו של שלום-עליכם בשמרס משפט ראו, י' ליפשיץ, "שלום-עליכם און שמ"ר", די צוקונפט, 44 (1939), עמ' 292-293. (להלן: ליפשיץ, שמ"ר). מ' זיפרט הגדיר את הרומנים של שמ"ר כך: "ראַמאַנען פון אַ בת-מלכה וואָס האָט זיך פאַרליבט אין אַ מרוח אַשך און איז מיט אים אַנטלויפן געוואָרן אויף דעם פלאַנעט מאַרס, ווייל איר פאַטער, דער רשע בן רשע, האָט בשום אופן ניט געוואַלט מסכים זיין צום שידוך." [רומנים] על בת-מלכה שהתאהבה במרוח אשך וברחה עמו לפלנטה מרס, כי אביה הרשע בן רשע, לא רצה בשום אופן להסכים לשידוך.] ראו, מ' זיפערט, "ליטעראַרישע באַשייבוועקען", פרייע ארבייטער שטימע, 21 בפברואר 1902.

39 "דער ייִדישער ראַמאַן און טעאַטער", אַרבייטער צייטונג, 5 בספטמבר 1890.

40 שם, שם.

איך זאג אייך גאר אן א שום חגיפה, אז איירע ווערק זיינען מייסטערהאפט געשריבן, נאטור טריי געשילדערט, דראמאטיש דורכגעפירט, אינטערעסאנט און זייער אַנגענעם. דיזע ראַמאַנען דערקלערן מיר אַלואַ גאַנץ גענוג, וואַרום דער נאַמען "שמר" האָט אַזאָ ויסן כּישוף אויף אַלע קלאַסען לעזער אין גאַנץ רוסלאַנד, ווי אויך פון דער זייט ים.⁴⁴
[אני אומר לך ללא שום חנופה, שהספרים שלך כתובים מעשה אמן, תיאורי הטבע בהם כתובים נאמנה, חדרים דרמטיות, מעניינים ונעימים מאוד. הרומנים האלה מסבירים לי לכן בצורה מספקת, מדוע השם שמ"ר נוסך קסם כזה על הקוראים מכל הסוגים ברוסיה כולה, כמו גם מן הצד הזה של הים.]

בהמשך תיאר וליקוביץ את כוחו של שמ"ר לחדור לחדרים הפנימיים של נפש האדם ולגרום לו לצחוק בדמעה ולבכות בחיוך.⁴⁵ ועל כך הוא הוסיף:

וואָס קאָן מען שוין מער פאַרלאַנגען פון אַ ראַמאַנען־פאַרפאַסער? די אומות העולם פאַרלאַנגן אויך ניט מער פון זייערע בעסטע ראַמאַניסטן.⁴⁶
[מה עוד אפשר כבר לדרוש ממחבר רומנים? גם אומות העולם לא דורשות יותר מהרומניסטים הטובים ביותר שלהם.]

ובסיום המכתב כתב וליקוביץ:

די היסטאָריע וועט אַמאָל זאָגן אַז איר, פריינד שייקעוויטש, האָט אויסגעפלאַכטן אַ קרוין פון אונשטערבליכקייט פאַר אונדזער זשאַרגאָן, וואָס איז ישראלס מוטער־שפראַך אין גלות.⁴⁷
[ההיסטוריה עוד תאמר פעם: שאתה החבר שייקביץ, קלעת כתר של נצה לזירגון, שהוא שפת האם של ישראל בגלות.]

44 שמ"ר, אמריקה, עמ' 5.

45 בסוף הספר, וליקוביץ, הנקבה, עמ' 233, צירף וליקוביץ את ההרזים הבאים המתארים כיצד צריך לכתוב רומן: "ווען אַלע ראַמאַנען־שרייבער וואַלטן געקענט שרייבן, / וויסן ווען צו זיפצן, ווען קאָטאָועס צו טרייבן - / ווען יעדער שרייבער זאָל זיין אַרבעט אין ערנסט טון, / ווי גרויסאַרטיק וואַלט דאָן געווען מיין פראָפעסאָן..."
[אילו כל כותבי הרומנים היו יודעים לכתוב, / לדעת היכן להיאנות, היכן להתבדח - / אילו כל סופר היה עושה את עבודתו ברצינות, / כמה מפואר היה אז המקצוע שלי...]

46 שמ"ר, אמריקה, עמ' 5.

47 שם, עמ' 6.

במכתב נוסף שכתב וליקוביץ לבקשת שמ"ר, ניסה להתמודד עם הדרישה לריאליזם בספרות. במכתב זה טען שספרות "שונד" גם היא ספרות ריאליט משום שאף היא מתארת סצינות מחיי היום־יום, או בלשונו:

פון וואַנען נעמט אייגנטלעך דער אמת גוטער פאַרפאַסער זיין ראַמאַן?
פון לעבן! ער זעט אין לעבן ווי מענער און פרויען פאַרליבן זיך מיט טויט־און דערנאָך האָסן זיי זיך פּלוצלינג ביז טויט [...] דיזע אַלע בילדער זיינען קיינע פאַנטאַזיעס, נור גענומען פון לעבן, דען זיי טרעפן יעדען טאָג. דער פאַרפאַסער פון אַ ראַמאַן קלייבט זיך אויס אַ האַלב טוץ זאָלכע טראַגעדיעס, אַ צענדלינג קאָמעדיעס און ער פּלעכט זיי צוזאַמען אין אַ שיינע העכסט אינטערעסאַנטע דערציילונג.⁴⁸

[מהיכן לוקח בעצם מחבר טוב את הרומן שלו? מהחיים! הוא רואה בחיים איך גברים ונשים מתאהבים עד מוות ולאחר מכן שונאים זה את זה עד מוות [...] התמונות הללו אינן דמיונות, אלא לקוחות מהחיים, כי הן קורות בכל יום. מחבר הרומן אוסף חצי תריסר טרגדיות כאלה, כעשור קומדיות ושזור אותן ביחד לסיפור יפה ומעניין עד מאוד [...]]

לעומת זאת כתב וליקוביץ על הספרות הריאליסטית:

ווען מען וויל שרייבן אַ גוטן ראַמאַן וואָס זאָל פאַראינטערעסירן, קען מען ניט אַנפילן אַ גאַנצן בוך מיט אַ העלד ווי אַזוי ער גייט אַלע טאָג אין אַפּיט, אָדער באַשרייבן די איינצעלהייטן פון אַ פרוי ווען זי גייט יעדען טאָג קויפן אַ הערינג [...]!⁴⁹
[כשרוצים לכתוב רומן טוב שיעורר עניין, אי־אפשר למלא את כל הספר בניבור כיצד הוא הולך בכל יום למשרד, או לתאר בפורטרוט אשה שהולכת כל יום לקנות דג מלוח בשוק [...]]

על טענותיו, שרומן טוב הוא רומן המצליח לעורר אצל הקורא סערות רגשות ושרומנים הם גם סוג

48 ראו, ג' זעליקאוויץ, ליטעראַרישע בריעפע, קובץ מכתבי ג' וליקוביץ שהודפסו בסוף ספרו דער בערויכטער קבר, ניו־יורק 1900, עמ' 62-63. (להלן: וליקוביץ, מכתבים).

49 שם, עמ' 63. ביקורת דומה לטענותיו של וליקוביץ נשמעה בספרות יידיש גם בסוף שנות השלושים של המאה ה־20. י' רוסקאלענקער, במאמרו "די אינפלאַציע פון גאַסן־ליטעראַטור", אות. 6 (1937), תולה את תפוצתה הרבה של ספרות ה"שונד" בנוסח השלד והעלילה בספרות הגורמטיבית בתקופתו ושם, עמ' 135. על הצורך בעלילה ומתח כגורמים מרכזיים בספרות טובה ראו, י"ב זינגער, "פיגורן און עפיואַדן פון ליטעראַטור־פאַראיין", פאַרווערטס, 24 בפברואר 1979.

התלמיד-יחכם" מתלמידי-יחכמים אחרים בעלי שיעור-קומה כמו א' הרכבי, מ' דוליציקי ואחרים שכתבו "שונד"?

במכתב ששלח אל זליקוביץ ידידו הסופר הלל מלאכובסקי, דרש ממנו להסביר את מה שכתב בספר ציורי מסע על דבר הספרים בודגון. לדעת מלאכובסקי יכולים הדברים לפגוע בקוראיו הנאמנים של זליקוביץ בעתונות בידיש. בתשובתו שפורסמה בטאגעבלאט כתב זליקוביץ:

איך בין מבטל אין דער הקדמה בלויז מיניע יידישע ביכער (על דבר ספרי הודגון) אָבער גיט מיניע אַרטיקלן.⁵³ [אני מבטל בהקדמה רק את ספרי בידיש (על דבר ספרי הודגון) אבל לא את מאמרי...]

בשנת 1922 ביקש זלמן רייזן מזליקוביץ שיכתוב את הביוגרפיה שלו בשביל הלסקיטון שהוא מתכוון להוציא. בתשובתו כתב זליקוביץ שבגלל מחלת הסוכרת בה הוא חולה לא יוכל להאריך בכתיבה. הוא מציע לרייזן להשתמש בחומר הביוגרפי המופיע בהקדמה לספרו געקליבענע שריפטן.⁵⁴ בכל זאת הוסיף זליקוביץ הערה ארוכה בקשר לספרי ה"שונד" שכתב בצעירותו. לטענתו כתב "שונד" רק לצורך פרנסה. מעולם לא החשיב ספרים אלו כספרות ומעולם לא כתב את הספרים בשמו המלא או באחד משמות-העט המפורסמים שלו, משום שתמיד ידע את ההבדל בין אמנות קדושה לאמנות טריפה. כשראה שגם פיליפ קראנץ, ל' וולוטקוף, א"ב קאהן ומ' רופפלד כותבים "שונד", נכשל גם הוא.⁵⁵ זליקוביץ לא אמר אמת כשהצהיר שאת ספרי ה"שונד" שלו כתב בשם-עט לא מוכר. כל ספריו הופיעו בשם-העט "ליטווישער פילאָסאָף" [הפילוסוף הליטאי] שהיה שם-העט המוכר ביותר שלו, וכמעט ככל ספריו מוזכר שמו בפירוש גם בתוך הספר. מהמכתב עולה כבידור שבשנות חייו האחרונות ניסה זליקוביץ להמעיט ככל האפשר בערכם של ספרי ה"שונד" שכתב.

בתחילת שנות התשעים של המאה ה-19, לפני שהחל לפרסם ספרי "שונד", התייחס זליקוביץ ל"שונד" כאל ספרות נמוכה הבאה למלא דרישה של קהל קוראים מסוים. כתיבת "שונד" היתה לגביו פרנסה שאין להתייבש בה. בשנים שבהן כתב ספרי "שונד" – משנת 1893 ועד סוף המאה – לא היה מסוגל להתכחש לספריו הוא ול"שונד" בכלל, וניסה להציג ספרות זו כספרות טובה. יתר על כן: בשנים אלו היה זליקוביץ אחד המגינים הנלהבים ביותר על ספרות "שונד" בפולמוס שנערך בנושא בין סופרי

53 טאָגעבלאָט, 14 באפריל 1910. בהמשך התשובה התפלל זליקוביץ וטען שלא הזכיר את כתיבתו בעיתון בהקדמה לספר ציורי מסע מפני שהשם אידישעס טאָגעבלאָט אסור לבוא בקהל בצנזורה הרוסית בגלל מסירה שהיתה לפני כמה שנים [?] דבר שנחשב דווקא כנאוה לעיתון.

54 זליקוביץ, כתבים.

55 המכתב בארכיון יווא, 90734/2187. פיליפ קראנץ וא"ב קאהן חיברו רומנים באותן שנים, אך ספריהם אינם נכללים ברשימת ספרי ה"שונד" של הרכבי. מ' רוזנפלד לא כתב כלל רומני "שונד".

של ספרות ריאליסטית, חזר זליקוביץ במספר מאמרים במשך עשרות השנים של כתיבתו העיתונאית. במאמרו "שרייבן אַ ראָמאַן פֿאַר ווייבער" [לכתוב רומן לנשים] טען שיש חשיבות גם לפרטים הקטנים ולתיאורים הפסיכולוגיים, אבל השלר של הרומן הוא העלילה ובלשונו: "זוי קען זיין אַ חופּה אָן אַ כּלה, אַ ראָמאַן אָן אַ מעשה?" [איך יכולה להיות חופה ללא כלה, רומן ללא סיפור?]. בסוף המאמר הוסיף: "שרייבן אַ ראָמאַן פֿאַר ווייבער מיט אַ דערפֿאַלג איז אדרבא אַ קאָמפּלימענט!"⁵⁶ [לכתוב רומן לנשים בהצלחה, זו דווקא מחמאה]

בהקדמה לספרו ציורי מסע שהופיע בשנת 1910, כעשר שנים לערך אחרי שהפסיק זליקוביץ לכתוב "שונד", כתב: "ע"ד ספרי בודגון לא אכביר מילים, כי נכתבו רק על-פי בקשת המו"לים ולא לפי רוחי".⁵⁷ על דבריו אלו הגיב א"ר מלאכי:

בידיעותיו היה זליקוביץ עשוי לפעול הרבה למען התפתחותו הרוחנית של ההמון, אבל לא רק שלא התרומם מעליו כי אם ירד אל ההמון במידה יתרה. הוא נענה להומנת כל מו"ל לכתוב דברים תפלים ולא סירב לחבר רומני-שונד משעממים, בעלי שמות משונים: "די ביטערע נקבה", "די פּערדישע אלמנה", "יאקום-בעמבע" וכיוצא באלה. רוב הסופרים באמריקה בימים ההם היו עסוקים בחיבור רומנים מסוג זה, אבל יש הבדל ביניהם לבין זליקוביץ התלמיד-יחכם. בהקדמתו לציורי מסע הוא מתנצל שאת הרומנים הללו כתב לא מרצונו ^{לכתוב} אלא לפי בקשת המו"לים. התנצלות קלושה, שגם אם נקבל אותה הרי יודעים אנו שזליקוביץ היה מדבר על "צירותיו" אלו בהתלהבות ילדותית, ומתפאר בהן לא פחות מאשר בציורי מסע שלו.⁵⁸

קשה להתווכח עם א"ר מלאכי שהכיר בוודאי את זליקוביץ היכרות אישית, אך מקריאת הדברים נוצר הרושם שזליקוביץ פרסם מאות ספרים אצל עשרות מו"לים בעוד שבמציאות מדובר בחמישה ספרים שיצאו לאור אצל שלושה מו"לים ושני רומנים נוספים בהמשכים, שהופיעו בעיתון בשנות התשעים, אשר ספק רב אם מלאכי ידע בכלל על קיומם. הציון הרופף של שמות הספרים והגדרתם כ"משעממים" עשוי ללמד כי מלאכי לא התוודע לספרי ה"שונד" של זליקוביץ ומשום כך גם לא ידע כי ברוב ספריו הוא ניסה לפעול גם למען התפתחותו הרוחנית של ההמון. זאת ועוד – במה שונה "זליקוביץ

50 טאָגעבלאָט, 26 בדצמבר 1915. דברים דומים של זליקוביץ גם: "פון לעבן", שם, 2 באוקטובר 1903. וכן במאמר "רעאַליסטישן מוזן גיין", שם, 30 בדצמבר 1907. במאמר "די פינסטערע טראַגעדיע פון די פינסטערע מאַמע", שם, 8 בינואר 1915, טען זליקוביץ, שהטרגדיות בחיים עולות על כל מה שמסופר בסיפורי ה"שונד".

51 זליקוביץ, ציורי מסע, עמ' 6.

52 א"ר מלאכי, "גי' זליקוביץ – כ"ה שנה למוותו", גליונות, כו (תשי"ב), חב' 1, עמ' 57. א"ר מלאכי טעה בציינו שני הספרים "די פּערדישע אלמנה" ו"יאקום בעמבע", בעוד שהמדובר בסיפור קצר אחד בן תשעה דפים שנקרא יאקום-בעמבע – אָדער געהיימניש פון אַ פּערדישע אלמנה.

קען אייך ניס העלפן ליבע מאַראַליסטן, און עס איז ניס מיין שולד, וואָס איר ווייסט ניס ווי די קונסט ענדיקט זיך און ווי די נייבול־פּה פּאַנגסט זיך אָן. דיזע מאַראַלישע היצקעפּ וואָס שמעקן מיט קלויזניק אָדער ישובניק, קרוינען געוויינלעך מיט דעם נאַמען 'נבול־פּה' יעדע איידעלע זאַך וואָס טראַגט אויף איר דעם שטעמפל פון קונסט. פרובירט זיי פאַרלעזן אין זשאַראַגאַן מאַנכע קאַמעדיען פון שעקספיר, דער פרינץ פון אַלע פּאַעטן, אָדער געוויסע לידער פון דעם אונשטע־בלעכן הענריך היינע - זיי וועלן באַלד מאַכן אַ געוואַלד, אויסלעשן די לעמפע און צומאַכן די לאַדנס, כדי קיינער זאל חלילה ניס זען ווי זיי ווערן רויט פאַר חרפה אָס מיט זאָלכע 'מאַראַלישע' נפשות לוינט אָבער ניס צו האָבן וויכוחים, ווייל זיי האָבן אַזאַ באַגריף פון מאַראַל, פונקט ווי דער נפּרה־האַן פון 'בני־אדם' אָדער ווי דעם חונט יאַרמלקע פון צווייטן יקום־פורקן. באוונדערן אויף אַ באַל אַ פּרוי וואָס גייט צו פיל געבלייזט - דאס מעג מען: אָבער עס באַשרייבן שוואַרץ אויף ווייס - טאָר מען ניס, ווייל דאָס איז ניס 'מאַראַליש'. ווי מען קושט זיך אין טאַטער מיט ליידענשאַפט, דאָס איז דערלויבט די מאַראַליסטן צו זען - אָבער די זעלבע זאַך ווידערגעבן אין טויטע בוכשטאַבן איז אַ סקאַנדאַל! ווי געפעלט אייך אַזאַ יושר? גאַט זאָל מיר אויסהיטן פון אַזאַ 'מאַראַל', וואָס איז אין גרונד ניס מער ווי דער פּאַנצער פון פּאַרדאַר־בנהייט.

[עוד דבר: אני יודע היטב, שקוראים אחדים מוכיחים אותי על כך שבכמה מקומות הרחקתי לכת במקצת בתיאורי שלעתיים קרובות אינם "מוסריים". איני יכול לעזור לכם "שומרי מוסר" יקרים ואין זו אשמתי שאינכם יודעים היכן האמנות מסתיימת והיכן מתחיל נבול־הפה. חמומי־מוח "מוסריים" אלו שמדיפים ריח של קלויז או יישוב קטן מכתירים כרגיל בשם "נבול־הפה" כל דבר נעלה הנושא חותמת של אמנות. נסה לקרוא לפניכם בודיגון כמה קומדיות של שקספיר, נסיך כל המשוררים, או שירים מסוימים של היינריך היינה בן האלמוות - הם יצעקו מיד הצילו, יכבו את המנורות ויסגרו את התריסים כדי שאף אחד לא יראה חלילה כיצד הם מסמיקים מחרפהו אך עם נפשות "מוסריות" כאלה לא כדאי להתווכח כי יש להן מושג במוסר בדיוק כמו לתרגול כפרות ב"בני־אדם" או כמו לכיפה של החון ביקום־פורקן השני. להלל בנשף אשה החשופה מדי - מותר: אבל לתאר זאת שחור על גבי לבן - אסור, כי זה לא "מוסרי". כיצד מתנשקים בתשוקה בתיאטרון מותר למורליסטים לראות, אבל לתאר את אותו הדבר באותיות מתות זה סקנדל! איך מוצא בעיניכם מין יושר שכזה? ישמור אותי אלוהים מ"מוסר" כזה, שביסודו אינו אלא שריונה של השחיתות].

להלן מבחר מן הקטעים ה"נועזים" שזיכו את זליקוביץ בביקורת המחמירה שנוכרה לעיל. כאשר זליקוביץ מתאר נשים, נוסף לפעמים על התיאור הרגיל של השיער השחור, גומות החן והחיך התמים גם משפט בסגנון זה: "זו איז נאָר אַלט געווען זעכצן יאָר און זי האָט געהאַט אַ קערפּער פון אַ יאָר פינף און צוואַנציק מיט אַ ברוסט ווי אַ פּאַנצער".⁵⁶ [היא היתה רק בת-שש־עשרה והיה לה גוף של בת 60 זליקוביץ, הנקמה עמ' 3.

יידיש. חלק מטענותיו נגד הדרשה לריאליזם בספרות יידיש ובספרות בכלל נשמעות באותה תקופה גם מפי סופרי יידיש אחרים שלא כתבו "שונד".⁵⁶ בשנות חייו האחרונות חזר זליקוביץ להתייחס ל"שונד" כאל ספרות נמוכה, הוא קצת התייבש בספרי ה"שונד" שכתב וטען שכתב אותם רק לבקשת המו"לים ולצורכי פרנסה. מאידך לא שלל ספרות זו מעיקרה, הכיר בצורך שבה לקהל קוראים מסוים וציין שגם כתיבה של סוג ספרותי זה מצריכה כשרון ספרותי מסוים.

"נישט ריין אָבער שיין געשריבן" ["לא נקי אבל כתוב יפה"]

אחת הטענות המרכזיות נגד ספרות "שונד" בידידי בסוף המאה ה־19 היתה שהיא מלאה "ניבול־פה".⁵⁷ טענות אלה הושמעו בעיקר נגד ספרי ה"שונד" שהופיעו בארצות־הברית. הכוונה ב"ניבול־פה" היתה בעיקר לתיאורים "ארוטיים" או אינטימיים של יחסים בינו לביתה. בתגובה לטענות דומות של מ' רייזן בהמליץ⁵⁸ על הספרות היידיש באמריקה, בדק א' הרבני האם יש "ניבול־פה" בשישים וחמישה רומנים בידידיש שהופיעו באמריקה עד שנת 1898. הרשימה סודרה לפי שמות המחברים. רובם המוחלט של המחברים זכו להגדרה "קין נבול־פה ביי הערן..." [אין נייבול־פה אצל מר...]. הרומנים שכתב א' ווגמאן זכו להגדרה "צווייפּל־האַפּט" [בספק] ורק הרומנים שכתב זליקוביץ הוגדרו "נישט ריין אבער שיין געשריבן".⁵⁹ [לא נקי אבל כתוב יפה].

בהקדמה לספרו די נקמה פון אַ בר־מגן [נקמת בר־המינן] מתייחס זליקוביץ לשאלת ה"מורל" ו"ניבול־הפה" בספריו:

נאָך אַ זאַך: איך ווייס גאַנץ גוט, אַז אייניקע לעזער מאַכן פּאַרווירפּע, וואָרום איך בין אין מאַנכע ערטער געגאַנגען אַ ביסל צו ווייס אין מינע שילדערונגען, וואָס זיינען אָפּט ניס 'מאַראַליש'. איך

56 י"ל פרץ במאמרו 'רעיונות על אודות הספרות', וכל כתבי י"ל פרץ, כרך 8, תל אביב תשי"ב, עמ' רמזרמח ויצא חוצץ נגד הדרשה לריאליזם ומגדיר סוג ספרותי זה כחיקוי ולא כספרות.

57 זאת היתה גם אחת הטענות של שלום־עליכם נגד שמ"ר, ראו, ליפשיץ, שמ"ר, עמ' 292.

58 מ' רייזן טען שבדיקת הספרות הוירגונית באמריקה מביאה לידי גועל נפש. נמצא שם "מה שאסור להעלות על הלשון ולכתוב על הגיליון מפני חוקי המוסר והנימוס", ראו, "מן הארץ החדשה", המליץ, גל' 288, 29 בדצמבר 1897.

59 ראו, א' הארקאוו, 'די יידיש־דייטשע ליטעראַטור אין אַמעריקע', דער נייער גייסט, 1898, עמ' 354-355. [להלן: הרבני - ספרות יידיש באמריקה]. מתוך הרשימה עולה שרוב רובם של הרומנים שנכתבו באותן שנים היו נקיים מ"ביטויים גסים". המו"לים שרצו למכור מספר חוברות רב ככל האפשר לא רצו לעורר ביקורת מכל סוג שהוא על הספרים. על אופיים הצנוע של רומני "שונד" בידידי ראה את דבריו של א.א. עקביא שפורסמו ב: ח' שמרוק, 'תעודה נדירה לתולדות הספרות הלא־קנונית בידידיש', הספרות, 32 (1982), עמ' 26.

זליקוביץ שיבץ בספריו גם סצינות ארוטיות או ארוטיות למחצה באורך מלא. בפרק "ווי אפיצערן אמווירן זיך" [כיצד קצינים משתעשעים] ברומן די ביטערע נקיבה הוא תיאר בהרחבה פגישה בבית-זונות ויקרתי בלונדון על כל גיבוי הבית.⁶⁴ בספר מאדאם יצירה-רע הפיע תיאור ארוך של רקדניות וריקודים הודיים שהשפעתם על הגברים היא כסימום באופיום.⁶⁵ אך הסצינות הנועות ביותר מופיעות בפרק "ווי מינישקעס טאנצן קאן-קאן" [כיצד נירות ורקדות "קאן-קאן"] בספר די נקמה פון א בר-מגן.⁶⁶ הפרק מתאר נירות במגור ומנסה לאמת את האקסיומה המובאת בתחילתו שכל אדם זקוק לאהבה. משובצים בו תיאורים על יחסים בין אם המגור לנויר צעיר הבא ללמד את ההיסטוריה הקדושה של הכנסייה וכן משובצים בפרק תיאורים לסביים ארוכים בסגנון זה:

איך האָב געווען ווי אַ יונגע מיידעלע פון אַ יאר 16, זייער איידעל געבויט און אין גאַנצן אָנגעצויגן, איז צוגעגאַנגען צו אַ בחור'טע אומגעפער 25 יאר אַלט, האָלב נאַקט, די האָר אריבערגעוואָרפן איבער איר הויכע נאַקעטע ברוסט, און האָט צו איר געוואָגט: - קום אָהער מיין ליבע ראָזאַליע, דיין געליבטער אַנטאַניאַ וויל דיר באַדעקן מיט הייסע קושן. די יונגע מיידל וואָס האָט זיך גערופֿן "געליבטער אַנטאַניאַ" איז באַלד צוגעפלוויגן, האָט אַרומגעכאַפֿט די גרויסע און גראַבע מינישקע וועלכע האָט איר אַרויפגעזעצט אויף איר ברייטן שוים און זייערע קושן האָבן אָפּגעקלונגען ביז מיין פענסטערל. זיי האָבן זיך געקושט, געביסן, געקיצלט, און איך בין פשוט רויט געוואָרען.⁶⁷

[ראיתי איך נערה צעירה בת שש-עשרה, בנויה לתלפיות ולגמרי עירומה ניגשת לבחורה בת עשרים וחמש לערך, חצי עירומה, שעה מפורז על חזה הגבוה והחשוף ואמרה לה: - בואי הנה אהובתי רווליה, מאהבך אנטוניו רוצה לכסות אותך בנשיקות חמות. הנערה הצעירה שנקראה "המאהב אנטוניו" מיד רצה ותפסה את הנזירה הגדולה והמגושמת שהושיבה אותה בחיקה הרחב והנשיקות שלהן הצטלצלו עד לחלונני. הן התנשקו, נשכו זו את זו, דגדגו זו את זו, עד שפשוט הסמקתי.]

תיאורים אלו הם מהתיאורים הארוטיים הנועזים ביותר בספרות יידיש בסוף המאה ה-19. הם הופיעו רק בספרים שכתב זליקוביץ בשנת 1893 בתקופת "מגיפת החוכרות". בספריו שיצאו לאור בסביבות 1900 הוא נמנע מלכתוב תיאורים מהסוג הנזכר. הסיבה לכך קשורה בוודאי בעובדה שספרים אלה נדפסו

64 זליקוביץ, הנקבה, עמ' 194-197.
 65 זליקוביץ, יצר הרע, עמ' 90-92.
 66 זליקוביץ, הנקמה, עמ' 107-111.
 67 שם, עמ' 109-110.

עשרים וחמש עם חזה כמו שריון.] או בתיאור אחר:

זי איז אַווי געשטאַנען גוט איינגעבויגן און איר עכט הויכע, רונדע ברוסט איז געווען זייער חנעווידיק אויסגעבויגן ווי אַ פעטע גאַנדו ווען זי שווימט און האַלט פאַרוואָרפן איר קעפל ריקווערטס. אירע לאַנגע האָר זיינען געווען צולאַזן און צעטיילט אין צוויי באַזונדערע טיילן: איין העלפט לאַקן פאַרוואָרפן הינטערן רוקן און די אַנדערע העלפט איבערגעוואָרפן מיט שמד-שטיק אויף די לינקע זייט פון איר אויסגעפילטן בוים.⁶¹

[היא עמדה כפופה והחזה הגבוה והעגול שלה היה מוטה בצורה חניגנית כמו אווה ששוחה וזורק את הראש אחורה. שעה הארוך היה מפורז ומחולק לשני חלקים: חצי מהתלתלים גלשו אל מאחורי הגב והחצי השני היה מוטל מלא עורמה בצד השמאלי של חזה המלא.]

לצד תיאורי נשים מופיעים בספרים גם קטעים קצרים המתארים יחסים בין המינים בסגנון זה:

זי האָט לאַנגזאַם צוגערוקט איר באַק צו זיין באַק וואָס איז אויך געווען זייער הייס, און אין די זעלבע צייט האָט ער זיך געשפילט מיט די קנעפלעך פון אַסתרס געבליזטע קלייד. זי האָט זיך געפילט זינקען אונטער אַ זיסן צויבער אייניגע מינוטן. זי האָט זיך אויפגעמונטערט פון אַ הייסן קוש וואָס מאַרקוס האָט איר געגעבן אויף איר זילבער-ווייסע האַלדז.⁶²

[היא קירבה לאטה את לחיה ללחיו שהיתה אף היא חמה מאוד, באותו זמן הוא שיחק בכפתורי בגדה החשוף, היא חשה שהיא שוקעת תחת קסם מתוק לכמה דקות. היא התעוררה מנשיקה חמה שמרקוס נשק לה בצווארה המוכסף-לבנבן.]

או בתיאור אחר:

גידאַ, גידאַ! האָב איך געטראַכט - גיי באַשווער איר, קוס איר, האַלדו איר וויפיל דו קענסט, - דאָס איז דאָס לעצטע מאָל! דו וועסט שוין מער ניט אַרויפלייגן דיין הייסן שטערן אויף איר האַרטע מאַרמאַרברוסט: דו וועסט מער ניט הערן אירע ליבעסויפצן: אין מיין שלאָפצימער וועט מער ניט אָפּהילכן דער מוויקאַלישער ווידער-קול פון דיין קוש!⁶³

[גידו, גידו, חשבתי - לך הישבע לה, נשק לה, חבק אותה ככל שתוכל, זו הפעם האחרונה! לא תניח עוד את מצחך הלוהט על חזה המוצק כשיש: לא תשמע עוד את אנחות אהבתה: בחדר השינה שלי לא יהדהר עוד ההר המוסקלי של נשיקותי!]

61 זליקוביץ, הנקבה, עמ' 31.
 62 שם, עמ' 22.
 63 זליקוביץ, הנקמה, עמ' 64.

עיקר קצפו של זליקוביץ יצא נגד ספרו של ד"מ הרמלין, די הייראטע.⁷¹ הספר הוא וידוי של בעל שרצה את אשתו שבגדה בו בניוויורק, הבעל מנסה לעמוד על המניעים הפסיכולוגיים העמוקים שהביאו אותו לביצוע המעשה, תוך כדי סיפור תולדות חייו מראשיתם. עוד ב"חדר" באחת העיירות במזרח אירופה עקבו הוא וחבריו בעניין אחר אשת המלמד ההולכת למקווה וידעו שבשובה יישלחו לשחק בחוץ, ילדי ה"חדר" נהגו להציץ בקביעות למקווה של הנשים. ראובן (רובעלע) גיבור הסיפור אף נהג להתגפף בצנעה עם דבורהלה, בתו של המלמד. בגיל ארבע-עשרה קיים הגיבור לראשונה יחסי מין עם אחת השכנות היהודיות הנשואות ואף נהג לבקר בבית-הבושת של העיירה וכן הלאה וכן הלאה. הסיפור מתובל בדברי המקורות היהודיים שעוסקים ביחסים שבינו לבניה וכן בדברי המקורות העוסקים בנשים כגון סיפור יהודה ותמר, מסכת נידה והסיפור על לילית שבספר קב-הישר.⁷²

ספר זה הוא בהחלט צעד נועז קדימה בהשוואה לספריו של זליקוביץ. זליקוביץ טען שצריך להבדיל בין תיאורים סקסואליים אמנותיים שתפקידם ל"דגדג" את הקורא וכמוהם מופיעים אצל גדולי סופרי העולם, לבין ספרים שכל תוכנם הוא רק ניבול-פה. זליקוביץ הגוים בניקורת על הספר משום שהספר מכיל גם לבטים של הגיבור לגבי ערכו ותפקידו של מוסד הנישואין, הספר מנסה להעביר מסר מסוים גם בנושא של "חינוך מיני". גיבור הסיפור שנהג לקיים יחסי מין עם אשתו בברוטליות נגד רצונה, מבין שיחסי מין צריך לקיים בעדינות ובהסכמתה המלאה, הוא מבין גם שאשתו חייבת להיות חברה לחיים ולא רק אובייקט מיני. הספר יוצא נגד מוסכמות בנושא מין שהיו מקובלות אז בחברה כגון החובה של אשה לקיים יחסי מין עם הבעל כמה ימים לפני הלידה גם אם הדבר גורם לה לסבל וזאת כדי להקל עליה את הלידה.⁷³

זליקוביץ התקף במיוחד את המו"לים שמוציאים ספרים אלה מפני שהם מדפיסים ומוכרים בכפיפה אחת גם ספרי קודש, חומשים וסידורים, והוא כתב:

- זייט מוחל, מיסטער פאבלישער, און גיט מיר שוין אויך אַ פאַר תפילין פיר מיין אינגעלע, אַ שיינעם סידור פיר מיין טאַכטער און דעם ראָמאַן "די הייראטע" פֿיך מיין ווייב; וויקלט דאָס אַלעס איין אין וואַלענעם טלית וואָס איך האָב ביי אייך געקויפט.⁷⁴

71 ד"מ האַרמאָלין, די הייראטע - אַ רעאליסטישעס בילד פֿון ייִדישן לעבן, ניו-יורק חש"ה. ולהלן: הרמלין, החתונה). הספר הופיע בהוצאת ספרים קטנה של מאיר חיינסקי והוא חסר-שנת דפוס, אם כי ברור שיצא בסוף 1900 ימים ספורים לפני שהופיעה הביקורת המחמירה עליו. ד"מ הרמלין השתתף בפאָלקסאָדוואַקאָט שערך זליקוביץ, ובמלאות שנה לצאת העיתון שלח מכתב ברכה לזליקוביץ ואיחל לו שימשיך להילחם נגד החושך ובעד ציוויליזציה ומדע. פאָלקסאָדוואַקאָט, 26 ביולי, 1889.

72 הכוונה לסיפור "מעשה פּוּנאַ", ראו, ש' צפתמן, נישואי אדם ושדה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 82-102.

73 ראו, הרמלין, החתונה, עמ' 95. הספר משקף גם דעות קדומות בקשר למין שהיו מקובלות בתקופה כמו הנוק הנגרם מאוננות או מקיום יחסי מין בומן ההריון.

74 ראו, זליקוביץ, מצורע. במודעת פרסומת ארוכה להוצאת הספרים של יהודה קצנבלונג הכתובה בתומרו ובחרוים,

קודם כל בהמשכים בעיתון, אכסניה ששימשה לא רק לכתובת רומנים והיתה מחויבת לשמור על רמת צניעות מקובלת. את ספרו יאָקים-בעמבע הגדיר זליקוביץ: "אַ געשיכטע וואָס איז זייער איינפאַך, אָן מליצה, אָן גבול פה, און קנאַקעדיקע פּראָן. אַ דערציילונג וואָס יעדע טאַכטער קען געבן לעזען צו איר מוטער".⁶⁸ [מעשייה פשוטה מאוד, בלי מליצה, בלי ניבול-פה ובלי מליצות נבובות, אלה סיפור שכל בת יכולה לתת לאמה לקרוא].

משפט זה, לו נכתב בחיוב ולא בשלילה, היה מגדיר בצורה די מדויקת את הרומנים של זליקוביץ מתחילת שנות התשעים. אופיו הסוער שהביא אותו פעמים רבות לידי קיצוניות ודאי תרם לכך שזליקוביץ לקח על עצמו את המשימה להיות הנועז ביותר בשעה ש"כתב ספרים לטעמם של קוראי יידיש". ייתכן גם שבתחילת המאה, בשעה שכבר היה מוכר כדמות מרכזית בעיתונות בידיש, לא יכול היה להרשות לעצמו לכתוב בסגנון ה"נועז" של תחילת שנות התשעים. על הכתיבה ה"פורנוגרפית" בידיש במפנה המאות כתב מ' זיפרט:

יש גם איתנו פה "סופרים", הנותנים לקוראיהם בכונה ובוודון ענינים מכוערים הכתובים בציניסמוס ועל פי הפורנוגרפיה, עניינים היוצאים מגדר כל נימוס ומוסר והמו"לים ישמחו עליהם מאוד וידפיסום ויפיצום לאלפים ולרבבות בין ההמון. עוד זה לא כבר שמעתי מפי מו"ל ומדפיס אחד, כי רק הספרים המדברים ע"ד [= על דבר] תאוה וזנות מביאים ריווח גדול והנותרים שוכבים למעצבה בבית-חנותו כאבן שאין לה הופכין.⁶⁹

בתחילת המאה יצא זליקוביץ בהתקפה על ספרים בידיש שהיו אפילו יותר נועזים מספריו הוא, אותם הגדיר כך:

געשריבענע שמוץ וואָס זאָגאַר קאָזאַקן וואַלטן זיך געשעמט צו נעמען אין דער האַנטו [...] אַ בוך אין וועלכען עס געפינט זיך ניט איין פונקט קונסט, ניט איין טראָפֿן איינגבילדונג, ניט איין קערענדל געשמאַק און ניט איין פינטעלע אַנשטענדיקייט, בלויז בלאָטע, בלאָטע און בלאָטע.⁷⁰ [ובל כתוב שאפילו קוזקים היו מתביישים לקחת ליד [...] ספר שאי-אפשר למצוא בו נקודה אחת של אמנות, לא טיפת דמיון, שום גרעין של טעם ואף לא שמץ של נימוס, רק רפש, רפש ורפש].

68 זליקוביץ, יאָקים-בעמבע, עמ' 2.

69 מ' זיפרט, "ספרות היהודים בארץ חדשה", הדור, גל' כט, 25 ביולי 1901, עמ' 12.

70 ראו, ג' ועליקאוויץ, "נייע סדרה מצורע - אָדער די פעדער אַלס ברעך מיטעל", אידישער זשורנאל, 28 בדצמבר 1900. (להלן: זליקוביץ, מצורע).

[הרצינות לבדה היא סם מוות לאדם: ללא שמחה יכולים אנו לעתים רחוקות להיות מרוצים בחלקנו בעולם, כמה טוב שרק יהיה לנו].

זליקוביץ נאה דרש ונאה קיים. כבר בסוף שנות השמונים של המאה ה-19, עוד לפני שהוא עצמו עסק בכתיבת "שונד", הוא התייחס לתופעה של ספרות "שונד" בהומור. בשנים 1888-1889 ערך את העיתון פּאָלקסאדוואָקאָט, [עורך-דינו של העם] עיתון ששם לו למטרה לספק בבעיות חברתיות. באחד הגיליונות החליט זליקוביץ להפסיק להתעסק בבעיות הארציות הרגילות ופירסם גיליון מיוחד למלאכים בשם "ענגעלסאדוואָקאָט" [עורך-דינם של מלאכים]. בגיליון זה הופיע גם "פרק" מרומן רומנטי המיועד למלאכים תחת הכותרת: חשמלס פּאַרצווייפעלטע ליבע - אַ ראָמאַן פֿון מלאכימשן לעבן אין שחקים - געשריבן שפעציאל פּאַרן "ענגעלס אדוואָקאָט" פֿון פּספּסיס - פּאַרטוצונג פֿון נומער 27,000,000,000,000,000⁷⁶ [אהבתו הנכזבת של חשמל - רומן מחיי מלאכונים בשחקים - נכתב במיוחד עבור ענגעלסאדוואָקאָט על-ידי פּספּסיס - המשך צומספר [...].27].

הרשימה הקצרה עוסקת באהבה נכזבת של המלאך חשמל למלאכית אסתר את שנתנה את לבה לפרופטור רויאל. ברשימה משובצים משפטים כגון: "איך ליבע דיך ווי אַן ענגעלו" [אני אוהב אותך כמו מלאך] או "איך האָב צוויי פליגעלען אָבער נור איין האַרץ" [יש לי שתי כנפיים אבל רק לב אחד] וכדומה. הרשימה, שהיא סטירה משעשעת על הרומן בהמשכים בעיתונות בידיש, חשובה משום שהיא מלמדת שכבר בראשית 1889, כאשר העיתונות בידיש בארצות-הברית היתה בשלבי התפתחות מוקדמים, היה אפשר להתבדח על כל המרכיבים המסורתיים. של הרומן הרומנטי בעיתונות כגון: שם הרומן, המחבר, המשכים והנושא. יי חייקין וא' שולמן פותחים את הסקירות שכתבו על ראשיתה של ספרות "שונד" באמריקה ב"מגיפת החבורות" בשנת 1892.⁷⁷ רשימתו של זליקוביץ, והעובדה שרומנים מהסוג הנזכר פורסמו בעיתונות בידיש לפחות משנת 1887, שופכים אור חדש על שורשי התופעה בארצות-הברית ומראים שלא היתה בשום פנים ואופן יש מאין.

זליקוביץ המשיך בהתייחסותו הסאטירית לרומני "שונד" בידיש. בשנת 1892, בראשית "מגיפת החבורות", פרסם בטאגעבלאָט רשימה קצרה החתומה בשם "רעוורענד געציל", הרשימה נקראת "דער וואָלקן פּאַראַיבער; אַ טעלעגראַפֿישע ראָמאַנעלעצ"י⁸⁰ [הענגים חולפים: רומנון טלגרפי] ובה ניסה זליקוביץ להעביר בקצרה דרך הטלגרף רומן שלם בשישה פרקים בסגנון זה:

ערשטער קאַפיטל

מאַקס האָט שטאַרק געליבט די 18 - יעריקע ראָזאָ און זי האָט אים צוריק געליבט.

78 פּאָלקסאדוואָקאָט, 8 בפּרואר 1889.

79 ראו לעיל, עמ' 259, הערה 413.

80 טאָגעבלאָט, 18 בדצמבר 1892.

[במחילה מכבודך, אדוני המו"ל, תן לי בבקשה גם זוג תפילין לבני, סידור נאה לבתי ואת הרומן די הייראַטע לאשתי: עטוף את הכל בטלית מצמר שקניתי אצלך].

זליקוביץ אף יצא נגד העיתונים בידיש שמסכימים לפרסם את הספר תמורת כמה דולרים. הוא טען שהעיתונים מרמים את קהל הקוראים בשעה שהם מפרסמים ספר שמוגדר "תמונה ריאליסטית של חיים יהודיים", כשלמעשה מדובר בספר המכיל רק "ניבול־פה". זליקוביץ עבר מהר מתפקיד המתגונן לתפקיד המתקיף במלחמה נגד ספרים הכוללים ניבול־פה. ייתכן שרצה על-ידי כך "להכשיר" את ספריו שלא היו שונים בהרבה מהספרים שתקף. נראה גם שחרה לו שמחבר הספר די הייראַטע החליט לעסוק בנושאים יהודיים רגישים של המקווה והנידה ולא בתמונות הלקוחות מעולם ור ורוחק של נזירות במנזר או בתי־בושת בלונדון, כפי שהוא עצמו נהג לעשות.

עם השנים גילה זליקוביץ יותר ויותר יחס שמרני לניבול־פה בספרות ובתיאטרון.⁷⁵ בשנות חייו האחרונות הרבה לצאת נגד הספרות הפורנוגרפית או כפי שהוא מציע לכנות אותה "ספרות סדום". לדעתו, המשכילים היהודים עברו כמה שלבי התפתחות: בתחילה יצאו בתרועה רמה נגד האלוהים והדת, כשנגרעו החלו לכתוב ספרות המתארת נשים עירומות למחצה ונשיקות לווטות מלאות תשוקה בסגנון שהיה יכול להעלות סומק אפילו על פניו של קווק.⁷⁶ גם גצל זליקוביץ עבר שלבי התפתחות מהשנים שבהן כתב תיאורים ארוטיים בספריו לשנים בהן יצא נגד תיאורים אלו בספרות.

"דער וואָלקן פּאַראַיבער" ["הענגים חולפים"]

זליקוביץ השתמש ברומנים שכתב גם כבמה להצגת פילוסופיית החיים שלו. ברומן די ביטערע נקיבה הוא כותב:

דער ערנסט אליין איז סם־המוות פארן מענטשן: אַן לוסטיקייט קענען מיר זעלטן צופרידן זיין מיט אונדזער חלק אויף דער וועלט, ווי גוט אונדז זאָל זיין.⁷⁷

ופורסמה כמה חודשים קודם שכתב את הדברים הנזכרים לעיל, מנה זליקוביץ רשימה ארוכה של פריטים שאפשר להשיג בחנות כמו סלית, מזווה, תחנות, ש"ס שלם, שנות טובות, ננה של וולה, די טאָקסע של אברטוביץ, מאַדאַם יצר הרע של זליקוביץ, כל כתבי ש"ר, מילונים של הרכבי, שילוק של שקספיר, שירים של צונזר ועוד ועוד. ראו, מיניקעס יום טוב בלעטער - ימים נוראים און סוכות בלאָט, תשרי תרס"א, עמ' 30.

75 ראו מאמרו: "קען די קהילה אָפּשאַפן ניבול־פה פֿון טעאַטער", טאָגעבלאָט, 4 במרץ 1910.

76 ראו, "סדום ליטעראַטור", טאָגעבלאָט, 20 בפברואר 1921: "האַלט ריין די פּעדער", שם, 10 בספטמבר 1922.

77 זליקוביץ, הנקבה, עמ' 74.

פרק 5 - גרונה המסכנה / היום עגונה /
פרק 6 - היא מקבלת מתנות / חיה ממשלוח מנות.

וליקוביץ לא רק כתב "שונד" אלא הפעיל גם "סדנה לכתובה יוצרת של 'שונד'" בין קוראי הטאָגעבלאַט. בכתבה "דער גורל אויפן ים - די טראַגעדיע אין אַ פּלאַש"⁸³ [הגורל על הים - הטרגדיה בבקבוק] מספר וליקוביץ על מכתב בתוך בקבוק שנמסר לידיו ובו סיפורה של אונייה שנשארה ללא אוכל בלב ים. לעצת הקפיטן הסכימו הנוסעים הרעבים "לתרום" למטבח רגל או יד לפי הגרלה. כתיבת המכתב מסתיימת כאשר רוב נוסעי האונייה היו כבר מתוסרי גפיים. וליקוביץ ביקש מציבור הקוראים לכתוב סוף לסיפור שלא יהיה ארוך יותר משלושים שורות. לכותב שיכתוב את הסוף המוצלח ביותר הובטח פרס והתחייבות לפרסום שמו בעיתון. לאחר כשבוע פרסם וליקוביץ בעיתון כמה סיומים לסיפור שנבחרו מבין עשרות רבות שנשלחו אליו והודיע מי זכה בתרגום לידיש של ספר ההיסטוריה של גרץ.⁸⁴

עזיזה - קווים לדמותה

וליקוביץ כתב גם סיפור "שונד" שבו הוא עצמו מככב כאחת הדמויות המרכזיות. בספרו ציורי מסע הזכיר נערה סודנית שפגש כשהיה עם חיל-המצב הבריטי בסודן בשנת 1884-1885.⁸⁵ בויכרונות שכתב בסוף חייו, הרחיב וליקוביץ בתיאור קשריו עם אותה נערה עד כדי הפיכת הקשר עמה לאחד המוטיבים המרכזיים.

בויכרונותיו מספר וליקוביץ על ביקורו בלוויית אוליביה פן⁸⁶ אצל המכשפה מאסואן שאמרה להם כי אחד משניהם ימות ואחד יינצל עליידי נערה סודנית יפה.⁸⁷ הגבואה התגשמה, אוליביה פן מת ווליקוביץ ניצל בעזרתה של יפהפייה סודנית ושמה עזיזה.

הנערה עזיזה, בתו של כאליל, ראש הכפר דאלי, בת שש-עשרה שנה ועירומה כביום היוולדה היתה כשפגשה לראשונה את גצל וליקוביץ. נפשה נקשרה בנפשו בשעה שהרחיק מעליה את כשפיה של המכשפה קביחה בעזרת המסרק שנתן לה. במשתה שערך כאליל לוליקוביץ כגמול לחסדיו, ישבה עזיזה עלידו:

83 טאָגעבלאַט, 9 במרס 1908. נדפס גם בתוך: וליקוביץ, כתבים, עמ' 50-54.
84 שם, 15 במרץ 1908.
85 וליקוביץ, ציורי מסע, עמ' 32-38.
86 אוליביה פן - עיתונאי צרפתי שמת במחנה המהדי בסודן בשנת 1884.
87 וליקוביץ, זיכרונות, פרקים 23-24.

צווייטער קאַפיטל

עס איז געווען אַ שיינער אַוונט, די לבנה האָט געשיינט א.ז.וו. די גאַנצע נאַטור האָט א.ז.וו. (פונקט ווי אין אַלע ראָמאַנען) זיי האָבן זיך געקושט א.ז.וו. (פונקט ווי אין אַלע ראָמאַנען). [...]

זעקסטער קאַפיטל

ראַז האָט ענדלעך געהיינאַטעט מיט מאַקסן; ער פּעדלט מיט סטיישענערי און זי האַלט [- - -] [גאָר נישט ווי אין אַלע ראָמאַנען].

[פרק ראשון - מאקס אהב מאוד את רוזה בת השמונה-עשרה והיא השיבה לו אהבה.

פרק שני - היה ערב יפה, הלבנה זרחה וכן הלאה. הטבע כולו היה וכן הלאה (בדיוק כמנן בכל הרומנים) הם התנשקו וכן הלאה (בדיוק כמו בכל הרומנים). [...]

פרק שביעי - רוזה התחתנה בסוף עם מאקס: הוא נהיה רוכל של כלי-כתיבה והיא [- - -] (בכלל לא כמו בכל הרומנים).]

ברשימה זו ביקר וליקוביץ את הטרוויאליות וחוסר המציאותיות ברומני ה"שונד" של התקופה. דבריו אלה נוגדים את הסענות שהשמיע מספר שנים לאחר מכן, בספרות "שונד" בעצם מתארת מציאות ריאלי, שהיא גם היא מסכים שהרומנים מסתיימים לא כמו במציאות. הרומן הטלגרפי הנוכח אינו הרומן הקטן ביותר שכתב וליקוביץ. באחד מפליטוניו הרבים בעיתונות בידיש הופיע רומן קטנטן בתרזיים בשישה פרקים:

א ראָמאַן אין 6 קאַפיטלעך

קאַפיטעל 1 - יאַנקעל און גרונע / פאַרליבט משונה.

קאַפיטעל 2 - יאַנקעל אַ חתן, / חופה באַשלאַסען.

קאַפיטעל 3 - דער "הרי את" / אַפּגעלאָפּן גלאַט.

קאַפיטעל 4 - זי מיט קללות / ער מיט יללות.

קאַפיטעל 5 - אַרמע גרונע / היינט אַן עגונה.

קאַפיטעל 6 - זי נעמט מתנות / לעבט פון שלח מנות.⁸¹

[רומן בשישה פרקונים]

פרק 1 - יאַנקל וגרונה / התאהבו נואשות.

פרק 2 - יאַנקל החתן / החליט להעמיד חופה.

פרק 3 - ה"הרי את" / עבר בקלות.

פרק 4 - היא עם קללות / הוא עם יללות.

81 ראו לעיל, עמ' 10-11.

82 "אַט אַזוי גלאַט אַזוי", טאָגעבלאַט, 24 במרס 1910.

הקראים וליקוביץ שהיה מסתיים במכות לולא עזרתה של עזיזה, ששפכה על הקראי ספל קפה שחור וחם. הקראי הנעלב הלשין עליה לשלטונות והיא נעצרה אך וליקוביץ הצליח לשחררה בעזרת "בקשיש". הקראי, שהחליט להתנקם בזליקוביץ, הודיע לאנגלים שזליקוביץ ממיר את המקומיים נגדם. מפחד האנגלים המשיך וליקוביץ את מסעו לקהיר עם עזיזה כשהוא מחופש לאשה בשמלה ארוכה וצעיף המכסה את ראשו.⁹³ בקהיר הפקיד וליקוביץ את עזיזה בידי חבריו וזסמן וקוימיר והשאיר בידה כסף לנסוע לביתה בסודן או להישאר בקהיר כרצונה.⁹⁴

באמצע ספטמבר 1885 קיבל וליקוביץ בפריס מכתב מעזיזה בו היא מספרת שלא הצליחה להגיע לסודן. דודתה בקהיר רוצה למכור אותה ל"חרם" (הרמון הנשים) של שליט מצרים אך חבריו היהודים של וליקוביץ בקהיר מיעצים לה לא לעשות זאת. וליקוביץ פנה מיד לגולים המצרים בפריס אבו נדארה⁹⁵ ואחיו מחלוף ומהם נודע לו שדודתה של עזיזה מכרה אותה ל"חרם". הגולים המצרים הפעילו את קשריהם במצרים כדי לשחרר אותה.⁹⁶ בהיותו באיסטנבול קיבל וליקוביץ מברק מאבו נדארה שעזיזה שוחררה מ"החרם" והיא בדרכה אליו. כשפגשה אותו הודיעה לו שהיא באה לעיר כי רצתה לחיות במקום שבו חי "האמיר זעלי", כפי שהיתה נוהגת לקרוא לו.⁹⁷ וליקוביץ סידר לה מקום עבודה בביתו של הרופא היהודי אליאס פשה אך אשת הרופא פיטרה אותה מתוך קנאה. עזיזה התגלגלה ל"חרם" של הסולטן התורכי וגצל בתחבולות ובקשישים הצליח לחלצה משם.⁹⁸ בסיום חזרה עזיזה למצרים, התגיירה, נישאה לסוחר יהודי מבומביי ונולדו לה שלושה ילדים.⁹⁹

בזיכרונותיו טען וליקוביץ שהסיפור כולו הוא אמת לאמיתה ואין בו שמץ של רומן.¹⁰⁰ ההיגיון הבריא נוטה להניח שעזיזה לא היתה ולא נבראה. בין כך ובין כך לפנינו רומן "שונו" המכיל את הסממנים המאפיינים את הרומנים של וליקוביץ. העלילה מתרחשת בארצות רחוקות ועוברת מעניין

93 שם, פרקים 37-38. וליקוביץ מציון שוו היתה הפעם הראשונה והאחרונה בימי חייו שעבר על הדין של "לא ילבש גבר לבוש אשה".

94 במכתב מידידו זאב וולף אברמזון מקהיר שפרסם וליקוביץ בפאָלקס־אָדוואַקאט. 9 בנובמבר 1888, מצוינים שמותיהם של זוסמן וקוימיר כשניים מתוך חמשת חברי הנהלת הקהילה האשכנזית ל"עיר".

95 השייך אבו נוארה, (נדארה) עיתונאי מצרי ממוצא יהודי היה מחלוצי העיתונות הערבית במצרים. בגלל כתיבתו הביקורתית נאלץ לעזוב את מצרים בסוף שנות השבעים של המאה ה-19. הוא היגר לפריס והמשיך שם במשך שנים רבות את פעילותו העיתונאית בשפות שונות. ראו, מ' אסף, "השייך אבו נוארה - יהודי חלוץ העיתונות המצרית", ספר השנה של העיתונאים, 19 (תש"ך), עמ' 324-327.

96 וליקוביץ, זיכרונות, פרק 44.

97 שם, פרק 49.

98 שם, פרק 53, הפרק כולו מוקדש לעזיזה והוא מכיל תיאורים ארוכים של יופיה וכוחה הפיסי. כן משלב וליקוביץ בפרקים תיאורים ארוכים של "החרם" בו שהתה. בזיכרונות מופיע גם פרק העוסק ב"חרם" של המהדי בסודן עם 143 נשותיו (פרק 35).

99 שם, פרק 62.

100 שם, פרק 61.

עירומה אף היא, ורק אזור דק היה הפעם הזאת עליה. שערותיה יורדות למטה עד חמוקי ירכיה המלאות דשן: על דדיה שרטטת וכתובת קעקע בצבע אדום ותכלת. היא שמה טבעת כסף ונוס כסף וענק נחושת על גרגרותיה. [...] רעותיה הביטו על עזיזה בעין צרה, ואחת מהנה לחשה דבר באוני רעותה: "כמה גדלה הצלחת עזיזה! מארץ מרחקים בא 'מלך הלבנים' וחפץ לקנות את עזיזה בכסף מלא מאת אביה! ושלם ישלם במחירה שנים-עשר גמלים ושתיים-עשרה פרות והמורים אין מספר..."⁸⁸

עזיזה שבה עם וליקוביץ למחנה האנגלים בלוויית השפחה פטמה והתמנתה לרועת עדר הבקר והצאן שנלקח שלל מהכושים. דמותן של עזיזה ופטמה שהופיעו בכתבותיו של וליקוביץ בהמליץ וכונסו אחרי-כך בספר ציורי מסע הלהיבו את יל"ג עורך העיתון ובמכתב ששלח לזליקוביץ הוא התלונן:

וכי שכחת להגידנו מה היה סופה של עזיזה, האם פקעו ממנה כישופיה של קביחה ומצאה לה איש אשר חשקה נפשו בה, או שתשב עד שילבין ראשה? עגמה נפשי לעניה זאת. [...] אכן לא הגדת לנו איכה היתה פאטמא רעיתך?⁸⁹ עומדת לשרת לפניך, האם כמו שהיו בנות ישראל עומדות ועושות מלאכה לפני ושתי וכמו שחפץ אחשוורוש שתבא ושתי בזמנה לפניו, או אם עשית לה בגדים על פי מדות פאריו, ואיך לבשה הבגדים ההם?⁹⁰

ואכן, לימים זכו קוראי העיתון בידיש לדעת את מה שלא זכה לדעת יל"ג. בזיכרונותיו תיאר וליקוביץ בהרחבה את המשך קורותיה של עזיזה. עזיזה נתגלתה כבחורה חרוצה מאוד. מלבד מעסקי הצאן ידעה לבשל היטב ואף נהגה לשר ולרקוד לפני הפצועים והחולים במחנה. הצרות החלו כשאחד הקצינים הבכירים חשק בה ולקח אותה אליו. כל טענות וליקוביץ לפני קציני המטה הבכירים היו לשווא, והוא נשלח לשרת במקום המרוחק כחמישים ק"מ מהמחנה.⁹¹ לימים חש וליקוביץ ברע ואושפו בבית-חולים צבאי, כששבה אליו הכרתו עמדה עזיזה עלידו ובכתה.⁹² עזיזה הצטרפה אל וליקוביץ במסעו חזרה למצרים. באחד מבתי-הקפה בנא-אמון פרץ ויכות בין אחד

88 וליקוביץ, ציורי מסע, עמ' 35.

89 פטמה לא היתה רעייתו של וליקוביץ אלא שפחתו. כששאל אותה וליקוביץ אם תאבה ללכת אחריו למחנה ה"אינגליז", הוא הוסיף: "גם ידוע תדעי כי לא שפחה חרופה תהיי לי ולא אתעמר בך למעשה הודים, כי אם לעשות מלאכה קלה ונקייה באוהלי אקחך." (וליקוביץ, ציורי מסע, עמ' 37).

90 מכתבו של יל"ג לזליקוביץ נדפס בהעבר, 5 בפברואר 1893.

91 וליקוביץ, זיכרונות, פרק 30.

92 שם, פרק 31.

לעניין, הסיפור מכיל מוטיבים המעוררים את הדמיון הארוטי (נשים ב"חרם"), דמויות יהודיות ועוד. זיכרונותיו של זליקוביץ כאילו באים לאשר את טענתו ש"החיים" הם סיפור ה"שונד" הטוב ביותר.

סיכום

הקורא את ספרי ה"שונד" של זליקוביץ ואת מה שכתב סביב הנושא במכתבים ועיתונים, אינו יכול שלא להתפעל מהדמיון הרב וכושר היצירה שלו. זליקוביץ כתב "שונד" בשתי תקופות עיקריות, בראשית שנות התשעים ובמפנה המאות. בראשית שנות התשעים מאופיינת כתיבתו בעלילה מסובכת ובשיבוץ של טקסטים ספרותיים ומשכיליים רבים. הספרים כתובים בידיש עם גרמניזמים כפי שהיה מקובל בויאנר ומשולבים בהם קטעים ארוטיים. במפנה המאות כתב זליקוביץ סיפורים פשוטים, בידיש נקייה יותר, עם יומרות משכיליות מתונות ללא הוספת טקסטים ספרותיים חיצוניים וללא שילוב קטעים ארוטיים. זליקוביץ יוצא נגד המוסכמה שספר "שונד" צריך לעסוק בעיקר באהבה והוא חלוץ בספרות יידיש בכתיבת רומנים בלשיים ורומנים של הרפתקאות. למרות טענותיו שהעלילה של ספר "שונד" טוב לקוחה מהחיים, העלילה בספריו עוברת לפעמים את תחום "הריאליה של החיים" וגולשת לתחום הדמיון. בשנות חייו האחרונות, שהיה מוכר בעיקר כמחברו של המדור הרציני "ליטעראטור און לומדות" (ספרות ולמדנות) בטאגעבלאט, התבייש זליקוביץ במשהו בספרי ה"שונד" שכתב וניסה לטעון שכתב אותם רק לבקשת המו"לים ולמען הפרנסה. מקריאת ספרי ה"שונד" של זליקוביץ עולה תמונה מורכבת של היואנר המדגישה את הצורך במחקר מעמיק ומקיף של סוג ספרותי זה.